

**О.В. КОСАХІВСЬКА. ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА І ДЕМОКРАТІЯ В УКРАЇНІ:
ДО ПРОБЛЕМИ СПІВВІДНОШЕННЯ**

Аналізуються проблеми співвідношення політичної системи і демократії в Україні. Розглядається світовий досвід демократичного імперативу, зокрема ліберальна демократія, соціальна демократія, плюралістична демократія та ін., а також можливості їх зародження в політичній системі сучасної України.

Ключові слова: політична система, демократія, доктрина, держава, система влади, політичні відносини, народ.

Анализируются проблемы соотношения политической системы и демократии в Украине. Рассматривается мировой опыт демократического императива, в частности либеральная демократия, социальная демократия, плюралистическая демократия и др., а также возможности их функционирования в политической системе современной Украины.

Ключевые слова: политическая система, демократия, доктрина, государство, система власти, политические отношения, народ.

The article analyzes the problem of the relationship of the political system and democracy in Ukraine. We consider the global experience of the democratic imperative, especially liberal democracy, social democracy, pluralist democracy and others, as well as their ability to function in the political system of modern Ukraine.

Key words: political system, democracy, the doctrine, the state system of government, political relations, the people.

Принципами функціонування політичної системи суспільства в Україні визначено: суверенітет, демократизм, правовий характер суспільства, політичний, економічний та ідеологічний плюралізм, соціальна спрямованість функціонування і розвитку суспільства тощо. Принцип демократизму суспільства полягає насамперед у реальній приналежності влади безпосередньо всьому народові, а не окремій його частині. Відповідно до ст. 5 Конституції України «єдиним джерелом влади в Україні є народ». Формами безпосереднього здійснення влади народом є, зокрема, вибори, референдуми, народна законодавча ініціатива, право відкликання депутатів, в яких мають право брати участь усі громадяни України, які досягли 18 років.

Поняттю демократії, як і іншим соціально-політичним категоріям, які відображають життєдіяльність людей, властивий кількісно-якісний характер. Демократія має безліч градацій. По-різному впливають на неї епохи, еліти, маси, що надає сутності демократії самотності, визначеності, а водночас актуалізує комплексне вивчення, яке передбачає розгляд її складових у взаємодії з іншими реаліями внутрішньоединої цілісної політичної системи.

Отже, мета дослідження – проаналізувати політичну систему сучасної України з урахуванням можливості запровадження різних моделей демократії, відомих світові та вітчизняній політичній думці.

Серед праць, присвячених демократичному розвитку, переважають дослідження зарубіжних вчених, зокрема Р. Аллена, Н. Боббіо, Р. Даля, Р. Дарендорфа, М. Дюверже, Г. Ласкі, Д. Рісмена Ю. Хабермаса, С. Хантінгтона та ін. Активізу-

ються дослідження проблем демократії і в Україні – праці В. Горбатенка, І. Кресіної, М. Михальченка, В. Скрипнюка, В. Цветкова, Л. Шкляра та ін.

Одним з найважливіших принципів демократичної політичної системи суспільства, яка нині утвердилася та одержала законодавче закріплення в Конституції України, є плюралізм, різноманітність, зокрема політична, економічна та ідеологічна. Політична різноманітність (політичний плюралізм) полягає в багато-партійності і свободі політичної діяльності. На сучасному етапі особливістю плюралізму в Україні є функціонування різних його форм (партій, ідеологій тощо) не лише в межах одного й того ж типу, а й різних типів. Так, політичний плюралізм полягає у наявності як низки правих, так і лівих партій.

Оцінюючи сучасну політичну систему в Україні, її подальшу долю та враховуючи світовий досвід демократичного імперативу, перевагу слід надавати власним фундаментальним цінностям та ідеалам, притаманним українській демократичній культурі. Єдиної парадигми демократії в Україні не повинно бути, бо не існує моделі демократії, придатної для будь-якого суспільства, натомість існують загальні принципи її функціонування. Світ сьогодні такий взаємопов'язаний і багатоаспектний, що не існує жодної ідеальної парадигми. Повинна бути взаємопрониклива гама ідей за збереження базових засад. Для України це могла б бути доктрина соціальної демократії, яка уберегла б країну нвід соціальних потрясінь, законодавча підтримка малого і середнього бізнесу, що призведе до формування численної середньої верстви населення. Тому науковий інтерес викликає питання про те, яка модель демократії найбільш прийнятна для політичної системи українського суспільства.

У XVIII ст. сформувалася доктрина ліберальної демократії, у якій політична думка відобразила форму організації влади і поєднала свободу, народовладдя та закон. Ліберальна демократія щодо політичної та громадянської свободи на перший план поставила останню, бо саме вона відображала ліберальні принципи про незалежність особистого життя індивіда від політичної влади. Ідеться про низку особистих прав: недоторканність особи, свободу совісті, слова, зборів, друку тощо. Основним управлінським принципом стало «правління через закони, а не через людей». Державна влада не може зазіхати на свободу особи, її безпеку, власність, особисті права, свободу слова. Держава, яка сповідує ліберальну демократію, вважає Н. Боббіо, передбачає передусім поширення самоуправління¹. Особливе значення доктрина ліберальної демократії надає принципу поділу влади. Найбільш розвиненим і самостійним інститутом ліберальної демократії є представницька демократія, що уособлюється виборним представницьким законодавчим органом. Не заперечуючи безпосереднє волевиявлення народу, ліберальна демократія протистоїть беззаконню.

Ліберальна модель суспільного і державного устрою відіграє неабияку роль і в досягненні значних успіхів у сфері економіки, адже в ринкових умовах ця модель дає стрімке зростання продуктивності праці.

З другої половини XIX ст., коли ідеї демократії набули значного поширення, і до початку XX ст., коли в Україні відроджується державність, в українській політичній думці панував народницький напрям, який не сповідував принципів ліберальної демократії, а надавав перевагу соціальним ідеям. Звернення до ліберальної демократії та елітаризму слід пов'язувати з виникненням консервативної політичної течії, найбільш відомими представниками якої були В. Липинський, С. Томашівський, В. Кучабський.

Досвід української демократії, зокрема виборчих кампаній, засвідчує здатність людей аналізувати аспекти суспільного життя в термінах «демократизм», «лібералізм», «конституційність», але така здатність корелює з освітою, статтю, національністю і не впливає на вибір програми. 80 відсотків виборців у 1990 р., 1994 р. голосували не за ідеологію, а за вирішення однієї чи кількох цікавих для них проблем, наприклад, підвищення розміру пенсії, працевлаштування громадян тощо.

Італійський вчений Н. Боббіо в праці «Майбутнє демократії» визначив основи соціальної демократії. Доктринально таку форму демократії обґрунтували американські вчені Гезе, Браун, німецькі Ріттер, Мейер та ін. Соціальна демократія розглядається ними як суспільна система, яка пов'язує громадянське суспільство з властивими йому елементами самоврядування, має широке представництво народу в управлінні справами суспільства. За соціальної демократії активно діють інститути громадянського суспільства: профспілки, творчі, муніципальні об'єднання тощо. Доктрина соціальної демократії містить вимоги про свободу поглядів, друку, про гармонізацію інтересів через соціальне партнерство, про справедливість і солідарність. Доктрина соціальної демократії базується на принципах народовладдя, а не масократії, формує демократію як складний синтез суспільного багатовладдя.

Тут відбувається найбільш вдале поєднання влади тих, хто управляє, з владою тих, ким управляють. Хоча, як зазначає З. Бжезинський в праці «Велика шахівниця», Європа має проблему, яка полягає в існуванні досить обтяжливої системи соціального забезпечення, яка підриває її економічну життєдіяльність. Справді, недоліком соціальної демократії є те, що соціальні гарантії сприяють формуванню такого явища, як соціальний паразитизм, здатний завдати корозійного впливу на демократичну політичну систему, на загальний розвиток соціального, економічного, культурного життя через втрату того творчого імпульсу, який формує життєздатного громадянина.

Базовими цінностями соціал-демократії є: свобода, справедливість, рівність, солідарність, пріоритет прав людини, демократія. К. Каутський розглядав демократію як атрибут соціальної природи особистості, а демократичні норми – як визначальні для всіх форм людського співжиття. Він стверджував: «Людина за своєю природою не тільки соціальна, а й демократична істота, або, правильно кажучи, потяг до демократичної діяльності - одна з характерних рис її соціальної природи»². У центрі уваги соціал-демократизму постає ідея створення «соціальної держави» як елемента формування «солідарного суспільства», де поєднувалися б: індивідуальність творчості та колективна солідарність.

Якщо до 60-х років ХХ ст. соціал-демократи надавали перевагу державному регулюванню економіки, державній формі власності, які соціально захищали б найбідніших, то на сучасному етапі соціал-демократизм визнає економічну ефективність приватної власності, при цьому намагаючись підтримувати соціальну рівновагу за рахунок збільшення бюджетних видатків на соціальну сферу, орієнтуючись на представників різних соціальних груп. Українське суспільство за своєю природою найбільш схильне до соціал-демократизму, бо історично українському народові були притаманні такі риси: самоврядування як основа державного устрою (прикладом можуть бути такі інститути, як віче антів, віче у Київській Русі, копне право, магдебурзьке право, козацькі ради), вільне землеволодіння і солідарне господарювання у вигляді зимівників у козацьку добу, кооперативного руху.

Зразком останнього є розвиток західних українських земель, які до Другої світової війни входили до складу Польщі. Українці були там дискриміновані, але, об'єднавшись, у 20–30-х роках ХХ ст., утворили кооперативну організацію «Маслосоюз», яка, руйнуючи дрібні господарства, реалізувала масло і молочні продукти. Невдовзі вони витіснили польські продукти зі свого ринку і навіть вийшли на зовнішній.

В Україні переплітаються як демократичні, так і аристократичні традиції, включаючи історично традиційну приватну власність. Гетьманська влада часів Богдана Хмельницького, хоч і характеризувалася авторитарністю, але не була деспотичною. Її обмежували права і вольності лицарського стану, який колективно брав участь в управлінні державою і члени якого користувалися особою свободою. Міста України мали своє самоврядування, а церква та духовний стан були незалежними.

Крім того, свідченням соціопримирення в політичній системі України є намагання більшості відповідно до закону урахувати потреби меншості з огляду на децентралізацію, а не на концентрацію влади. Так, згідно зі ст. 132 Конституції України, територіальний устрій України ґрунтується на засадах поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади, збалансованості соціально-економічного розвитку регіонів.

У 70–80-ті роки ХХ ст. у західних країнах переважала доктрина плюралістичної демократії, викладена у працях Г. Ласкі, М. Дюверже, Р. Дарендорфа, Р. Даля, Д. Рісмена, Р. Аллена і була відображенням постіндустріального суспільства. І коли в Україні почали поширюватися демократичні ідеї та прагнення, вони базувалися переважно на засадах доктрини плюралістичної демократії.

Враховуючи досвід демократично розвинутих держав, в Україні така сутність демократії знайшла правове закріплення в Конституції: суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності. Основними положеннями плюралізму як інституціонального явища є: по-перше, суспільство складається з великої кількості різних груп, але жодна з них не може бути виразником загального інтересу; по-друге, вибори необхідні як засіб визначення волі громадян; по-третє, держава повинна втілювати в життя колективні рішення, які не залежать від безпосереднього впливу політичної еліти чи соціальних груп³.

Прихильники плюралістичної демократії, наприклад, німецький учений Г. Фалькенмарк у праці «Влада, теорія і значення» керується тим, що вплив, необхідний для прийняття політичних рішень, неоднаково розподіляється серед громадян, не існує монополії на владу і відсутня правляча еліта⁴. Ті, хто має економічну монополію, становлять тільки одну з багатьох соціальних груп, які реально впливають на владу, а накопичувати політичні ресурси для будь-якої з них неможливо. Політична система є відносно відкритою: кожна активна і юридично залегітимізована група має реальну можливість впливу на рішення, що приймаються в межах політичної системи. Важливе значення для політичного плюралізму має ринкова економіка - з її економічною багатоманітністю, яка впливає на демократію через корпоративні зв'язки. Поява некорпоративізму в останні десятиліття викликана потребою встановлення порядку у відносинах між соціальними групами, які мають спільні інтереси, та державою, внаслідок чого зростатиме комунікабельність, вирішуватимуться конфліктні ситуації та більш сприятливим буде шлях до консенсусу.

Англійський політолог Е. Косон у праці «Плюралізм, корпоративізм та функція держави», розглядаючи питання про співвідношення плюралізму, елітаризму і корпоративності, дійшов висновку про можливість позитивного вирішення суперечностей між плюралістичною складовою та елітарними концепціями. Згідно з неоелітаристськими поглядами «пірамідальна структура влади з характерним для неї нерівномірним розподілом прибутків і багатств цілком сумісна із плюралізмом настільки, наскільки цей розподіл підтримується звичними політичними процедурами, на які не впливає групова конкуренція»⁵.

Неокорпоративізм визнає владу та авторитет держави, силу її економічних, соціальних і політичних рішень. Отже, корпоративізм разом із демократією може сприяти гармонізації суспільства, врегулюванню соціальних та політичних конфліктів. Важливою складовою доктрини плюралістичної демократії є наявність багатопартійної системи з обов'язковим чергуванням партій в органах державної влади. Багатопартійність та структурована опозиція є важливою умовою існування стабільної демократії, громадянського суспільства. «Вони (партії) є спробою, – вважає відомий політолог Д. Шумпетер, – урегулювати політичну конкуренцію саме так, як це відбувається у сфері торгівлі. Психологічна і технічна сторони партійного управління та партійного рекламування, гасла та маршові мелодії – не лише аксесуари. Вони – суть політики»⁶.

Недоліком доктрини плюралістичної демократії є, на нашу думку, применшення ролі народного та державного суверенітетів, які постають основними засадничими принципами конституційного ладу, державного устрою і закріплені в конституціях більшості країн, які вважаються демократично розвинутими. Саме на таку суть демократії звертає увагу Ж.-Ж. Руссо, наголошуючи, що «суверен може надати правління всьому народові чи більшій його частині. Такій формі правління дають назву демократія»⁷.

Через певну суперечність у доктрині плюралістичної демократії німецький учений Г. Лойфер, не заперечуючи багатоманітності у розумінні демократії, віддавав перевагу в розумінні демократії ідеї народного суверенітету, який дає кожному громадянину мандат активної участі у політиці. Він висловлював серйозну стурбованість можливістю «забюрократити демократію» і тому вважав неприпустимим, щоб бюрократи брали на себе функції політичного керівництва в умовах «дефіциту часу» у політиків.

Питання про консолідацію партійної системи безпосередньо стосується перспектив демократії в посткомуністичних країнах. Ми дотримуємося більш менш узгодженої позиції в політичній науці, заснованій на історичному досвіді західних країн: стабільність партійних систем часто залежить від соціальних і політичних розмежувань в умовах політичної конкуренції. Це – попередня умова для становлення і розвитку плюралістичної партійної системи. Чітка структура соціальних і політичних розмежувань є передумовою консолідації партійної системи, підвищення її сталості і зменшення фрагментації⁸.

З другої половини ХХ ст. центром елітарних ідей стають США. До Другої світової війни елітарні теорії переважали у Європі, оскільки існував потяг до цінностей елітаризму. В американській політико-правовій думці у працях С. Келлера, О. Штаммлера, Д. Рісмена переважала інтерпретація еліти з позицій структури влади та соціально-політичного впливу.

Суть демократичного елітаризму полягає передусім у тому, що пропагується принцип різноманітності еліт, який повинен гарантувати врахування інтересів

різних соціальних груп. Наступним принципом є розподіл сфер впливу між елітою та електоратом, народними масами. Цим посилюється роль еліти як джерела влади через вплив фракцій у парламентах, лобізм корпоративних груп тощо. Водночас варто зауважити, що поняття еліти має широке тлумачення. Це не лише правляча партія, а й лідери політичної опозиції (так звана «контреліта»), які конституційно впливають на управління економічною, соціальною, політичною, духовною сферами життя суспільства.

Американський дослідник С. Хантінгтон поєднує плюралізм та елітаризм. Крім того, до передумов демократії він відносить економічні, соціальні, зовнішньополітичні та культурні фактори. Високий розвиток економіки, на його думку, забезпечує високий рівень освіченості, ерудитиї, розвиток засобів масової інформації, що веде до демократизації політичної системи суспільства. Навіть із матеріальних позицій такий рівень сприяє демократичності, оскільки матеріальні цінності розподіляються більш справедливо, ніж у бідних країнах. З огляду на це вчений обґрунтовував і демократичність правління, яке можливе тоді, коли більшість суспільства є стабільний середній клас. Усі політичні демократії, за С. Хантінгтоном, мають ринкову економіку. До необхідних умов демократичності, (адже не всі ринкові країни мають демократичні системи) американський політолог зараховує «розпилення» економічної влади та існування приватної власності. Така характеристика створює альтернативи і дає можливість елітам, які контролюють економіку, обмежувати державну владу й використовувати демократичні засоби з метою залучити її на службу своїм інтересам. У новій праці «Двадцять років потому: майбутнє Третьої хвилі» Ф. Хантінгтон зауважує, що між ступенем демократизації і ступенем економічного розвитку існує досить тісний зв'язок. «Не розглядаючи багаті на нафту країни як окремий випадок, – зазначає політолог, – усі найбагатші країни світу, крім Сінгапуру, мають демократичну форму правління, а всі найбідніші країни світу, за винятком Індії і ще двох-трьох, – не є демократичними»⁹.

Такий імператив С. Хантінгтон пояснює кількома причинами. По-перше, економічне зростання зумовлює підвищення рівня урбанізації та освіченості, сприяє зрушенням у структурі зайнятості, при цьому збільшується численність середнього класу, але зменшується кількість селян і послаблюється їхня роль. Це, у свою чергу, зумовлює створення профспілок, політичних партій і громадських асоціацій з метою захисту своїх інтересів. По-друге, економічне зростання забезпечує зростання державних і приватних ресурсів, які можуть бути розподілені між різними групами у суспільстві, а це стимулює в політиці схильність до компромісів і терпимості. По-третє, економічне зростання веде до ускладнення структури економіки, що унеможливує диктат держави, як це практикується в країнах з командною економікою. По-четверте, послаблення державного регулювання економіки зумовлює створення і розвиток незалежних центрів влади, які базуються на приватному володінні капіталом, технологіями і комунікаціями. По-п'яте, демократія несумісна з економічною зрівнялівкою, яка досягається лише за допомогою примусових авторитарних методів¹⁰.

Політична наука останнім часом приділяє значну увагу доктрині корпоративної демократії як формі захисту інтересів усіх членів корпорації, наприклад, робітників, підприємців, селян тощо. Демократія у цьому випадку постає як інституціональний механізм для вироблення політики, державних рішень за допомогою профспілок, представників політичної еліти, еліти бізнесу. Держава

впливає на цей процес через законодавство як регулюючий інститут, не допускаючи конкуренції еліт, а запроваджуючи консенсусні методи прийняття рішень. Найбільш наочним для розуміння практичної дії цієї доктрини є врегулювання соціальних відносин, коли встановлюється оплата праці, забезпечується охорона праці, впроваджується соціальне забезпечення тощо. Прихильники цієї доктрини ставляться до демократії цілком прагматично. І все ж прагматизм, який нині в Україні проголошено майже державною політикою, не завжди може спрямовуватися на людину і відобразити її інтереси. Людина в такій системі прагматичних дій, оцінок, поглядів постає як одиниця, запрограмована на вирішення завдань, які переважно потрібні суспільству, особливо владі.

Інший критерій розуміння демократії застосовує американський політолог А. Лейпхарт, формуючи принципи, які розкривають нам доктрину партисипаторної демократії: «Реальним демократичним урядом може вважатися такий уряд, який у більшості випадків досить повно відображає волю більшості громадян». Успішне функціонування демократії, на думку А. Лейпхарта, передбачає: свободу зборів та організацій, свободу слова, право загального голосування, виборність громадських посад, право змагання політичних партій за активність електорату на виборах, плюралізм джерел інформації, вільні і справедливі вибори, узгодженість політики уряду з волею громадян. Останні два принципи визначають загалом ступінь демократизму політичного правління¹¹.

Плебісцитарна демократія доктринально була сформульована німецьким соціологом М. Вебером. Суть її полягала в тому, що харизматичний лідер, по-перше, обирається прямим голосуванням народу; по-друге, несе перед народом відповідальність; по-третє, підноситься над бюрократією, здійснює над нею контроль «згори». М. Вебер стверджував, що пануванню шанованих людей та управлінню через парламентарів настає кінець. «Вождем стає лише той, у тому числі через голову парламенту, кому підпорядковується ця машина (мається на увазі підпорядкування економіки політиками, які не входять до парламенту). Іншими словами, створення таких машин означає наступ плебісцитарної демократії»¹².

Англійські вчені Н. Елдер, А. Томас, Д. Артер у праці «Змішана демократія? Уряд і політика скандинавських країн» обґрунтовують концепцію консенсусної демократії стосовно Норвегії, Данії, Фінляндії як її практичне втілення. Вони розуміють ліберальну демократичну державу як державу, що характеризується низьким рівнем опозиції та конфліктності у процесі здійснення пріоритетів державної влади, але водночас з високою питомою вагою домовленості у виробленні державної політики¹³.

Як стверджує С. Хантінгтон, із часів Другої світової війни було заведено визначати демократію «майже винятково у термінах виборів». Демократія у такому випадку розглядається як засіб утворення органів влади й уповноваження їх щодо відповідальності. Суть доктрини виборної демократії і виборчої технології полягає у тому, що правителі та підлегли являють собою одну особу, до того ж перші одержують свій статус через процедуру голосування. Демократичність політичної системи залежить від того, на скільки обираються керівники, чи притаманна чесність виборчому процесу, як регулярно проводяться вибори, як вільно і рівноправно проходить змагання кандидатів за голоси виборців.

Якщо ж розглядати демократію як організацію, то цілком логічно стверджувати, що вона має свої характерні риси. До них належать ієрархія, формалізація

відносин, функціональна спеціалізація як критерії розвитку та раціональної діяльності. Якщо більша частина результатів роботи цієї організації забезпечує інтереси всіх, тоді є підстави називати ці елементи критеріями раціональної демократії. Раціональність демократії виявляється передусім у тому, що демократія є насамперед владою не особистостей чи політичних партій, а конституції і, відповідно до неї, – законів, неухильне дотримання яких забезпечується всіма механізмами держави¹⁴.

З огляду на окреслені тенденції розвитку політичної системи і становлення демократичного українського суспільства насамперед важливо зазначити, що вони формуються за принципом пірамідальної ієрархії: з масовою базою в основі, вершиною державної влади у вищому ешелоні, що визначає форму держави і форму правління в Україні. Відповідно розвиваються підсистеми, які мають вертикальні структури (від масової бази – до керівних установ): партії, суспільні організації, спілки тощо. На кожному з рівнів утворюються специфічні структури і відносини між ними. Пошук шляхів їх подальшого вдосконалення – одне з центральних завдань наукового дослідження, що конкретизується низкою основних положень. Серед них на першому місці – розвиток сучасної теорії політичної системи суспільства – не тільки її інституційних елементів і відносин, а й неінституційних, не лише офіційних, а й прихованих елементів і функцій; розчленування політичної системи України на вертикальні структури інститутів, горизонтальні рівні влади і компетенції; внутрішній поділ на легальні і нелегальні структури та функції. Йдеться також про відносини між суб'єктами влади; про визначення ієрархії елементів системи і відносини між ними та основних підрозділів системи. Отже, вимагають врахування і відносини між суб'єктами та об'єктами політики, механізм передачі влади і політичних імпульсів у системі «суб'єкт – виконавець».

У будь-який історичний період політична система є конкретною політичною ситуацією, порівняно тривалою в часі і стабільною. Від специфіки суспільних відносин, рівня розвитку суспільства залежить, чи буде ця ситуація достатньо усталеною, що визначає здатність системи розвиватися, адаптуватися до змін у суспільстві і його зовнішньому оточенні.

1. *Русіч Й.* Парадигма демократії в Україні (політико-правовий аналіз). Монографія. – Дніпропетровськ, 2001. – С. 67. 2. *Каутський К.* Социализм без диктатуры // Новое время. – 1990. – № 28. – С. 15. 3. *Русіч Й.* Цит. праця. 4. *Falkenmark G.* Power, theory and value / G. Falkenmark. – Goteborg, 1982. – P. 65. 5. *Михальченко Н.И.* Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? – К.: Институт социологии НАНУ, 2001. – С. 57. 6. *Миллер Ж.* Політико-адміністративні системи країн ЄС: Порівняльний аналіз. – К.: Генеза, 1997. – С. 102. 7. *Руссо Ж.-Ж.* Трактаты. Об общественном договоре, или принципы политического права // История политических и правовых учений: Хрестоматия; укл. Г. Демиденко. – Х., 1999. – С. 34. 8. *Елисеев С.М.* Социальные и политические размежевания, институциональные предпосылки и условия консолидации партийных систем в демократическом транзите // Полис. – 2004. – № 5-6. – С. 65. 9. *Хантингтон С.Ф.* Двадцять років по тому: майбутнє Третньої хвилі // Українські варіанти. – 1999. – № 1-2. – С.23. 10. Там само. 11. *Lijphart A.* Democracy, Patterns of majoritarian and consensus in 21 countries. – New Haven: London., 1984. – P. 46. 12. *Вебер М.* Избранные произведения; пер. с нем.; сост., общ. ред. и послесл. Ю.Н. Давыдова. – М.: Прогресс, 1990. – С. 674-675. 13. *Elder N., Thomas A., Arter D.* The consensual democracy? The Government and Politics of the Scandinavias states. – Oxford, 1982. – P. 5. 14. *Русіч Й.* Цит. праця.